

מאמרים וחקירות.

תוך כדי קריאה.

מאת

ישעיה זנזה (פירנצי)

אוצרות התורה
אוצרות השות

I

מותי נסגר בית דפוסו של מרבית פואה בסביוניטה.

שני ספרים, שהדפסתם התחילה בכיתו של פואה עכרו כאמצע העבודה לבית דפוס אחר: המחזור האשכנזי שנגמר בקרימונה, והמשניות עם פירוש הרמב"ם וחברטנורא שנגמרו במנטובה שנת שכ"ב. על חספר הראשון כבר דברנו במקום אחר, וכעת נפנה את שימת לבנו לספר השני — המשניות. הכל מורים, שמדר זרעים נדפס כלו בסביוניטה, ושסדר נשים והילך כלו במנטובה נדפס. ועל מה נחלקו? על סדר מועד. אין ספק שהתחילו בסביוניטה גם סדר מועד, והשער מוכיח, השאלה היא, אם גמרו שם את חסדר כלו או לא הספיקו לגמרו? ואם לא גמרו בו, עד היכן הגיעו?

בנוגע לשאלה הראשונה, אנו משיבים בשלילה, ז. א. שלא גמרו בסביוניטה סדר מועד; שאלמלי כן היו שמים את דגל משפחת פואה בסוף, כמו שאנו מוצאים אותו בסוף סדר זרעים.

על השאלה השניה: עד היכן הגיעו? אנו משיבים: עד קונטרס י"ט—ו"ט בכלל—ונמוקי עמי:

(1) בדרך הראשון שככל קונטרס מסדר מועד עד י"ט כתוב סימין לסיומן הקונטרס: סדר מועד. ואילו מקונטרס כ' והילך חסרה הכתבת הזאת, והסרה ניכר כתובת מקבילה „נשים“, „נוקין“ וכדומה בשאר חסדרים שמדפוס מנטובה. (2) מספרי הדף שאצל ציוני הקונטרס הם מספרים רומיים מנוקדים מלמעלה (דוגמה $\text{ii } 10$; $\text{i } 10$) בכל סדר זרעים ובסדר מועד עד קונט' י"ט. ואילו מקונטרס כ' והילך המספרים או בלתי מנוקדים או מספרים ערביים כבשאר חסדרים שנדפסו במנטובה.

(3) החפס שבין מסכת ומסכת מצוין לרוב במאמר: „נשלמה זא, סליקא מסכת ... ובעיה נתחיל מסכת ... באותיות רשי קטנות ובשורה אחת. ואילו

מקונטרס כ' שבסדר מועד והילך יש לנו לרוב „נשלמת מסכת...“ באותיות מרובעות קטנות ולאחר ריוח של שתיים-שלוש שורות באותיות גדולות: „מסכת...“. ובצורה זו האחרונה בא ההפסק גם בשאר הסדרים שנרפסו במנטובת.

(4) מאמר ההפסק „נשלמת...“ בא בסדר זרעים ובמועד עד קונטרס י"ט רק בגוף המשנה ולא בשני הפירושים. מקונט' כ' שבסדר מועד והילך נמצא מאמר ההפסק גם בשני הפירושים.

(5) עד קונטרס י"ט שבסדר מועד הפרקים מסומנים באותיות קטנות ובאותה השורה, שבה גומר הפרק שלפני זה; בשורה הבאה אחר זה המלה הראשונה של הפרק באותיות גדולות. ואילו מקונטרס כ' והילך הפרק מסומן באותיות גדולות בשורה שבה מתחיל הפרק החדש.

(6) סמני ההלכות עד קונטרס י"ט שבסדר מועד הם באותיות רשי'; מקונט' כ' והילך הם באותיות מרובעות כבשאר הסדרים שנרפסו במנטובת.

כל אלה הם סימנים מובהקים, שעד קונטרס י"ט נרפס סדר מועד בסביוניטה, מכאן והילך במנטובת.

על פי זה אנו יכולים גם כן לקבוע כמעט בדיוק את זמן סגירת הדפוס בסביוניטה. בשער לסדר זרעים כתוב: „ותהי ראשית מלאכתנו בראש חדש ניסן“ (שי"ט). ובשער לסדר מועד: „ותהי ראשית מלאכתנו בראש חודש אייר (שי"ט)“. מכאן שהדפסת סדר זרעים—כ"ד קונטרס—ארך חדש אחד. קרוב איפוא לשער, שהדפסת י"ט הקונטרסים של סדר מועד לא ארך יותר מכ"ה יום. העבודה נפסקה איפוא בסביוניטה בסוף חדש אייר—בין כ"ה וכ"ט בו—שנת שי"ט. ובאמת, כל שאר הספרים שמשנת שי"ט קודמים לאותו הזמן: פירוש שיר השירים לר' אברהם תמ"ך נגמר בכ"ג לחשון שי"ט, טור חושן משפט עם בית יוסף נגמר ברי"ח אדר שי"ט.

II

מלואים ותקנים למאמרי „שמות המגידים ובניהם בסדורי תפלה

ומחזורים“ (ק"ם IV. 55-58)

כפי שהעירותי במאמרי, סמכתי על חומר דל שהיה בידי בשעה שכתבתי מאמרי, וקיתי שאלה הביבליוגרפים המצויים אצל חומר עשיר במקצוע זה יבואו וימלאו את דברי. בינתיים הזדמנו לידי סדורי-תפלה אחרים, ונוכחתי שמעתי במקצת, והריני בא למלאות ולתקן את דברי.

טעות חיתה בידי כשאמרתי שהמנהג להכניס שמות ממש במקום „פכ"ב“ היה בלתי שכוח בויניציאה לפני שנת שי"ג, מפני שדנתי מתוך סדורי תפלה מנהג רומא, שיכלתי למצוא כאן. עכשו שהגעו לידי אחרים מסדורי תפלה מנהג

אשכנז וספרד אני רואה, שהמנהג הזה רוח במחצית השנית של המאה ה־17
ביחוד ברפואי בומבירג והבאים מכחו. והריני טעביר כאן דפוסים אחרים:

(1) בקטע של תפלה מנהג אשכנז, — דפוס בומבירג, אבל אין בידי לקבוע
בדיוק אם מהוצאת שיט או רפ"ט — ביוצר לנשוואין, דף קנ"ב-קנ"ג, אנו קוראים
פעמים: „עמוד עמוד עמוד ישראל ב"ר ברוך הלוי החתן". — כמובן, הכונה על
קורניליוו אדילקינד שנקרא ג"כ בשם „ישראל", ומהו אנו יכולים לראות שבעליתו
לתורה לא קראו אותו אלא בשם „ישראל" לכו. באותו הקטע עצמו אנו קוראים
ביוצר לשמחת תורה (דף ק"ס ע"א): „עמוד עמוד עמוד רבי דניאל חתן תורה"
דניאל זה אינו אלא דניאל אדילקינד בנו של קורניליוו שמוזכרו לטוב גם בכרכת
טילה בתפלת ספרד משנת ש"ד.

(2) קטע אחר של סדור תפלה כמנהג אשכנז נזרמן לירי, ודומה הוא כמעט
בכלו להוצאת מנטובה משנת ש"ט. אלא ששנויים קלים בסדור האותיות ובצורתן
מעידים שיש לנו ענין עם הוצאה בלתי מרושמת ע"י רושמי הספרים. אני משער
שהוא מרפוסו של קבאלי בויניציאה משנת שכ"ז כערך. והדעת נוסה, שבעת
שהדפיס את המחזור האשכנזי, ז. א. התפללות למועדים ולמים נוראים, הדפיס גם
כן סדור תפלה כמנהג אשכנז. בקטע הזה מצאתי ביוצר של שבת דף נ"ה ע"ב,
בקריאת התורה: „עמוד רבי נפתלי ב"ר יעקב הכהן", טמס כמו שיש במחזור
אשכנז מבית דפוסו של קבאלי, דף כ"ט ע"ב. זה מחזק ג"כ השערתו שהקטע
שאנו עוסקים בו גם הוא מרפוס קבאלי.

(3) בסדר סליחות ותפילות כמנהג הספרדים ויניציאה, זואן די גארה, שנת
שס"א, אנו מוצאים בסוף ב, ברכת טילה (דף תרי"ב-תרי"ג): „ויקרא שמו בירשאל
דניאל". „דניאל הקטן".

הסדור הזה נרפס כנראה על-פי הוצאת אדילקינד משנת ש"ד, והעתיקו
משם גם את השם „דניאל", שהבנים אדילקינד כרו לעשות זכר לבנו.

(4) וגם בסדור ספררי אחר שנרפס באמסטרדם, — שכפי שאמרנו לא קבל
המנהג להכניס שמות המדפיסים לתוך הסדורים והמחזורים — בשנת תכ"א מצאתי
בכרכת טילה (דף רי"ח ע"ב) ויקרא שמו בירשאל „שלמה חיים". אבל
מסופקני אם זה זכר למדפיס או לנדיב שנרפס בסצותו. ולכסוף עלי לחקן את
השערתי שם במאטרי על קטע התפלה אשר ברשות לחתן תורה נזכר ישראל
ופרנז. שערתי שהוא מרפוס ויניציאה בין שנת ש"ג — ש"ס. נתברר לי שהוא
דפוס קונטיננטי משנת שכ"ז (כך כתב לי הפרופ. טרקס בניו יורק).

עוד טלים אחדות על הסדרתו של קורניליוו אדילקינד. לאחר כל מה שכתבו
מר וילנסקי ק"ס v. 176, שפאניער, ק"ס v. 278, וילזון VI 145, אין מקום לגלויות

III

גיבוה ספרותית או טענת המדפוס ?

דון יוסף ׳ יחייא כפירושו לחמש מגלות (כולוניא רצ״ח) מקדים מכוא כללי לכל חמש המגלות: „אמר ׳ יחייא להיות כי כל הנמצאים וידעו מצד סבותיהם וסבות כל דבר חומר וצורה פועל ותכלית, לכן ראיתי להקדים לפירוש חמש המגלות... ידיעת סבותיהם הארבעה“. ואח״כ הוא עובר לבאר את החומר והצורה, הפועל והתכלית שבכל מגלה ומגלה. והנה בחמש מגלות עם פירוש רש״י ועראמה שנרפס בריווא די טרינטו שנת ש״א אנו קוראים בראש כל מגלה ומגלה: „אמר יצחק ב״ר משה בר מאיר בן עראמה נבית. להיות כי כל הנמצאים ידעו מצד סבותיהם, וסבות כל דבר ארבעה חומר וצורה פועל ותכלית וכו״. הכל מלה במלה כבהקדמתו של דון יוסף ׳ יחייא.

דומה, שדון יוסף ׳ יחייא נתפס כננכה גלויה ואולי גם לא נתפלא כל כך על עיקר הדבר, מאחר שידוע לנו, שגדול סמנו—דון יצחק אברכנאל — גם כן לא בש מלמל לעצמו הרבה דברים מאוצרות הרוח של בעל העקירה. אבל בכל זאת מוזר הדבר למאד, שיבא איש ויעתיק ממש מלה במלה את דברי חבירו, ובמקום שם המחבר יכתוב את שמו, ולא ינסה לשנות אפילו אות אחת כדי לכסות את נגבתו. וחזרות הזאת הכיאתני לירי כך לשים לב לגוף ההצעה, כדי לראות למי עלינו ליחס את הסכוא, ולאחר התבוננות מעטה נוכחתי, שהייתי חושד בכשרים. כי החומר והתכלית של המגלות המוצעים במכוא מתאימים רק לפירושו של דון יוסף ׳ יחייא ולא לפירושו של עראמה, ובמקום שאנו מוצאים במכוא השותף פירושו של איזה פסוק הרי הוא מתאים לפירושו של ׳ יחייא ולא לפירושו של עראמה. דוגמה לדבר: במכוא לשיר השירים (עראמה א׳, ׳ יחייא דף ג׳): „ואיך כוספת לעבוד עבודה דודה ומצותיו בפרהסיה ולא בסתר וישמון כאשר אנחנו עושים פה חיום בגלות מפני לעג האומות ופחדם, והוא אומרם מי יתנך כאח לי וכו״. ומשם הדברים האלה אנו קוראים בגוף הפירוש של ׳ יחייא (דף יג ע״א) „מי יתנך וכו״. דברי האהובת הכוספת הגאולה לעבוד דודה בפרהסיה ולא בסתר כאשר אנחנו עושים פה חיום בין האומות הסבזות אותנו ואת עבודתינו“. ואילו בפירושו של עראמה על הפסוק הזה אין שום רמז לדבר. בגוף הפירוש כל אחר מהם הולך בדרך מיוחדת: בפירושו של עראמה משוקעות חרבה מחשבות פילוסופיות, ומגנונו מתנהג בכבודת; פירושו של ׳ יחייא יש בו משום הסברה עממית, ומגנונו נוח ושוטף.

יוצא מן הכלל הוא החלק האחרון של מגלת רות, מפסוק ויהי בחצי הלילה עד הסוף (עראמה דף י"ז — י"ט). כל מה שאנו קוראים בפירוש המיוחס לעראמה חוזר ונשנה מלה במלה בפירושו של דון יוסף ׳ יחיאל. וגם כאן אנו יכולים להחליט, שנקי הוא ׳ יחיאל מאשמת גנבה מפרותית, שהקורא השטחי לא יחסם מלהטיף עליו. כל הקורא בשימת לב את שני הפירושים לחלק הראשון של מגלת רות לא יפקפק אף רגע ליחס את הפירוש לחלק האחרון ל׳ יחיאל ולראות בו רק המשך של פירושו הוא. ואפשר למצוא גם סימן חיצוני לדבר. בפירושו של עראמה בחלק ראשון אין אתה מוצא אף פעם שיביא את התרגום ושיאמר „בתרגומו“; ולעומת זאת מרבה הוא להביא את המדרש. ואילו בפירושו של ׳ יחיאל שכיחים למאד הציטאטים מן התרגום: „בתרגומו“, ואף פעם אין למצוא אצלו את המדרש, ובחלק האחרון המשותף אנו מוצאים לעתים תכופות „בתרגומו“ אבל לא המדרש. סימן הוא ששייך לפירושו של ׳ יחיאל ולא לעראמה.

ומענין, שבאותו החלק (עראמה דף י"ח ע"ב) אנו קוראים: אמר המחבר, הנה נא הואילי לדבר בטעם נגלה ממדות היבוס... כי הנה טעמה הנסתר הוא סוד הגלגול מסודות חכמת הקבלה, אשר הוא דבר הפכיו לטבע, ולכן אם קבלה נקבל כי סוד ה' ליריאו...“ מזה יוצא כאלו עראמה נוטה אחר אמונת הגלגול. אף על פי שמן הנמנע להתאימה עם תורת-הנפש שלו בעקידת יצחק שער ו'. אבל באמת אנו קוראים במקום זה בפירושו של ׳ יחיאל: „אמר ׳ יחיאל הנה נא הואילי וכו'...“ (דף י"ז ע"א), ובלי ספק ממנו יצאו הדברים.

באורה אופן נתערבבו דבריו של דון יוסף ׳ יחיאל בדברי עראמה? נראה שאיזה דרשן, בן זמנו של דון יוסף ׳ יחיאל, ואולי הוא בעצמו העתיק לעצמו פירושו של עראמה על חמש מגלות ובראש כל מגלה ומגלה הוסיף את הסבוא של דון יוסף ׳ יחיאל סתם, בלי להזכיר שמו, וכמו כן מצא את החלק האחרון ממגלת רות, מפסוק ויהי בחצי הלילה, פנוי בלי פירושו של עראמה — עמד והשלימו מפירושו של ׳ יחיאל או השלימו בעצמו. אם נאמר ש׳ יחיאל היה המעתיק, וכא המדפיס, שלא עמד על הדבר, ויחס הכל ליצחק עראמה.

התכוננות מטעה מראה לנו באמת, שלכל מגלה ומגלה בדפוס ריווא הקדמה כפולה ובשתייהן כתוב: „אמר יצחק ב״ר משה...“ הראשונה אינה מתאימה לא לסגנונו של בעל העקידה ולא לפירושו הבא אחר כך — והיא הקדמתו של דון יוסף ׳ יחיאל, והשניה היא באמת לבעל העקידה, ויותר בולט הדבר במגלת אסתר. גוף הפירוש הוא של בן הר' יצחק עראמה, ר' מאיר עראמה, (כל הפירושים שטביא ר' שלמה אלקבץ בספרו מנות הלוי בשם ר' מאיר עראמה נמצאים בפירוש שלפנינו, ואילו הפירושים המופאים משמו של אביו ר' יצחק אינם נמצאים

כאן, ובהקדמה השניה אנו קוראים כאמת, "אמר מאיר ב"ר יצחק וכו'". ובכל זאת ההקדמה הראשונה—שהיא העתקה מהקדמתו של דון יוסף ׳ יחיאל—מיוחסת לר' יצחק קראמה.

מענין, שר' יוסף שלי"ט שהדפיס שנית את פי' הקדמה וחמש מגלות מתוך כתי'—אם נאמין לדבריו בהתוספת: "פירושו לה' מגלות אשר היו כמסים והתוסים"—בסוף ספר העקידה בהוצאת די גארה משנת של"ג, השתמש בנראה באותו בתה"י בעצמו. שהרי אף הוא מדפיס את ההקדמות הראשונות, השיבות לדון יוסף ׳ יחיאל בשמו של ר' יצחק קראמה, וגם הפירוש לחלק האחרון ממגלת רות—מפסוק ויהי כחצי הלילה עד הסוף—נרפס שם, ובכל זאת יש הכרז במדור בין החלק הזה וחלק שלפניו. בחלק הקדום יש הפסק בין פסוק לפסוק שבפירוש, וגוף הפסוק באותיות יותר גדולות מאשר הפירוש, משא"כ בחלק אחרון. כאן אין פסוק פסוקים ואין אותיות גדולות, כי אם כלו מגוש אחד כמו שהוא בפי' דון יוסף ׳ יחיאל.

IV

על זמן הדפוס של הספר „שלום אסתר“.

„שלום אסתר, והוא פירוש נחמד למראה וטוב להשכיל על מגלת אסתר מחורשי צרפת וקשתיליאי אנשים חכמים רשומים וראשים כל קדושים. נמצא ביד החכם הנעלה לתהלה כה"ר יצחק נר"ו בן הנבון וחסיד כה"ר מרדכי גרשון זל"ה. פה קושטאנטינא". על שנת הדפוס נחלקו הביבליוגרפים, ורגילים לקבעה בין שנת שמ"ה ושמ"ט (פרומן בנספח לספרו של רוזאנעם: תולדות היהודים בתורקא II מאחרו עד שנת שט"ט). הוסן הזה מוטעה בלי ספק:

א) אם המהכר הוא, כמו שמחלימים כל הביבליוגרפים, חרב יצחק גרשון שכא מצפת לויניציאה ונעשה לאחד המניהים היותר חרוצים—הרי ברי הדבר שלא הרפים ספרו בקושטאנטינא לאחר שכא לויניציאה ונעשה שם מניה, כי אם קודם לכן (אפשר לשער שכדרכו מצפת לאיטליה עשה זמן מה בקושטאנטינא, ובעת חזו הרפים שם את ספרו). מתי בא ר' יצחק גרשון לאיטליה? שטיינשניידר רושם שנת שט"ז בתור שנה ראשונה שבה מופיע יצחק גרשון בתור מניה בויניציאה. אולם כאמת אנו מוצאים אותו בתור מניה של הספר „שערי דמעה" לר' משה אלכילדא, — שנרפס בשנת שט"ו אצל זואן די גארה — כמו שמעיד המדפיס אשר פורניץ מעבר לשער. ברי איפוא שהספר שלום אסתר נרפס קודם שט"ו.

ב) בספר מאמר מרדכי, פירוש על מגילת אסתר דר' שם טוב מלמד, שנדפס בקושטאנדינא ח"י טבת שנת שמ"ח מובא כמה פעמים הספר שלום אסתר ומן הנמנע שראה אותו בכת"י, מכיון שהמחבר בן זמנו. הרי שהספר שלום אסתר נדפס קודם שט"ה.

ג) על הפסוק דך כנוס מכיא כס' שלום אסתר ביאור נכון ששטע מהרשב"א הלוי נר"ו. הרשב"א אינו אלא ר' שלמה בן אלקבץ הלוי, וחביאור שמכיא בשמו נמצא באמת בספר מנות הלוי (וינ' שט"ה, דף קל"ח ע"א; אנב, יש להביא מזה ראיה, שהמחבר הוא הרב יצחק גרשון מצפת, מכיון שאומר ששטע מר' שלמה אלקבץ שחי בצפת). מזה יוצא איפוא, שהספר שלום אסתר נדפס כשר' שלמה אלקבץ היה עדין בחיים. ובסודר תפלה כמנהג ספרד שנדפס בתחלת שנת שמ"ד כשהדפיסו בפעם הראשונה השיר, "לכה דודי" נזכר מחבר השיר "שלמה אלקבץ זצ"ל". הרי שר' שלמה אלקבץ נפטר קודם שנת שט"ה. ועל כן צריך להקדים הדפוס לכל הפחות לשנת שט"ה. הספר שלום אסתר נדפס איפוא בין שנת ש"ס ושט"ה.

נוספות לביבליוגרפיה של הספרות היפה בעברית*)

מאת

י. ד. בית-הלוי (חל-אביב).

1. אברהם יצחק מכריסק ארבע כוסות שיר מספר על מות ה"ר נח חיים צבי אכדיק אה"ו. אלטונא, תקס"ב. 8°. (ב"קיעקב).
2. אהרני, אהרן שמחת החג, תמונה במערכה אחת. קושטא, הסתדרות המורים העברים, תרפ"ב. 16 ע'.
3. אוֹבִידִיוס שירי החלופות. חתיק לעברית עפ"י תרגומו של Anguillara חיים שבתי מאריני. פדובה, תק"א. (שטיינשנדר, ספרות ישראל, ע' 397). נדפס ממנו רק גליון אחד.

(*) מר י. ד. בית-הלוי, ספרן בספריה המרכזית של הסתדרות העובדים, שלח לנו חמר בנוספות לביבליוגרפיה של הספרות היפה בעברית, רבו עפ"י מקורות ביבליוגרפיים שונים ומקצתו עפ"י הנמצא באוצרות הספריה הנ"ל. חלק מן החמר כבר נתפרסם בינתיים ע"י מר א. יערי (קיס, שנת ו', חוב' א' וב'). את השאר ערכנו והשלמנו עפ"י מקורות שכירינו או עפ"י הנמצא עתה באוצרות בית-הספרים שלנו, סדרנו ברשימה זו עפ"י סדר א"ב, והוספנו לה בסוף מפתח שמות הספרים. (המערכת).